अभ्यास 2 : कारक-विभक्ति परिचयः

Read the following sentences :

(1) त्वं यानेन गृहं गच्छसि ।

(2) शिक्षकात् छात्राः वेदस्य मन्त्रं पठन्ति ।

(3) छात्रः प्रश्नस्य उत्तराणि लेखिन्या सञ्चिकायां लिखति ।

In above sentences, there are four, five and six पद्s (words) respectively. These words can be divided into two parts : (1) Noun (कारकपद) and (2) Verb (क्रियापद). In the first sentence, three words त्वम्, यानेन and गृहम् are nouns whereas गच्छसि is the only verb. Similarly in other two sentences also पठन्ति and लिखति are verbs and remaining all are nouns. कारकपद is also called as नामपद (noun).

The word कारक means - doer. The word/thing which makes action that takes place is called कारक. There are six कारकs e.g. - कर्ता (प्रथमा), कर्म (द्वितीया), करण (तृतीया), सम्प्रदान (चतुर्थी) (act of giving), अपादान (पञ्चमी) (separation) and अधिकरण (सप्तमी) All these कारकs are more or less helpful in making action takes place. To understand this, look at the following chart :

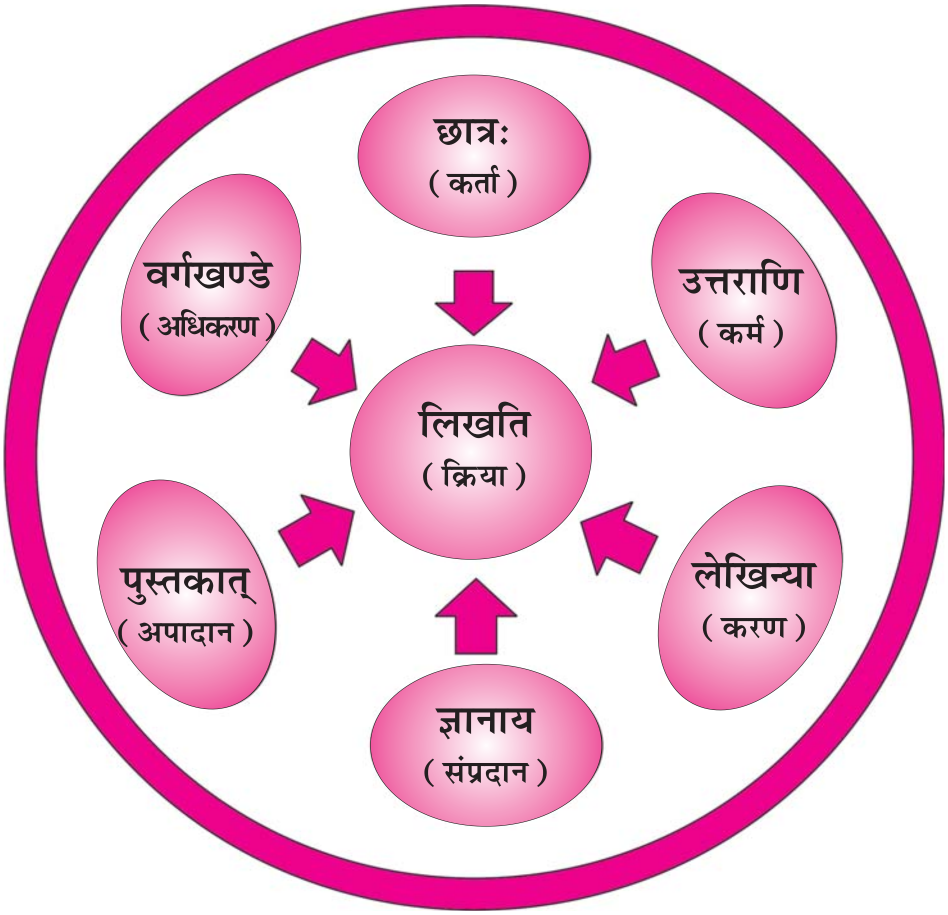

In the above chart six different कारकs of the verb form लिखति (writes) क्रिया are used simultaneously. Sometimes words related to these six Karakas are also used in a sentence. e.g. with the subject छात्रः a relative word गुरुकुलस्य can also be used. Similarly with the object उत्तराणि the word प्रश्नस्य and with instrument लेखिन्या the word काष्ठस्य denoting relation case can also be used. In the context of other कारक also, it is same. To understand this look at the following chart :

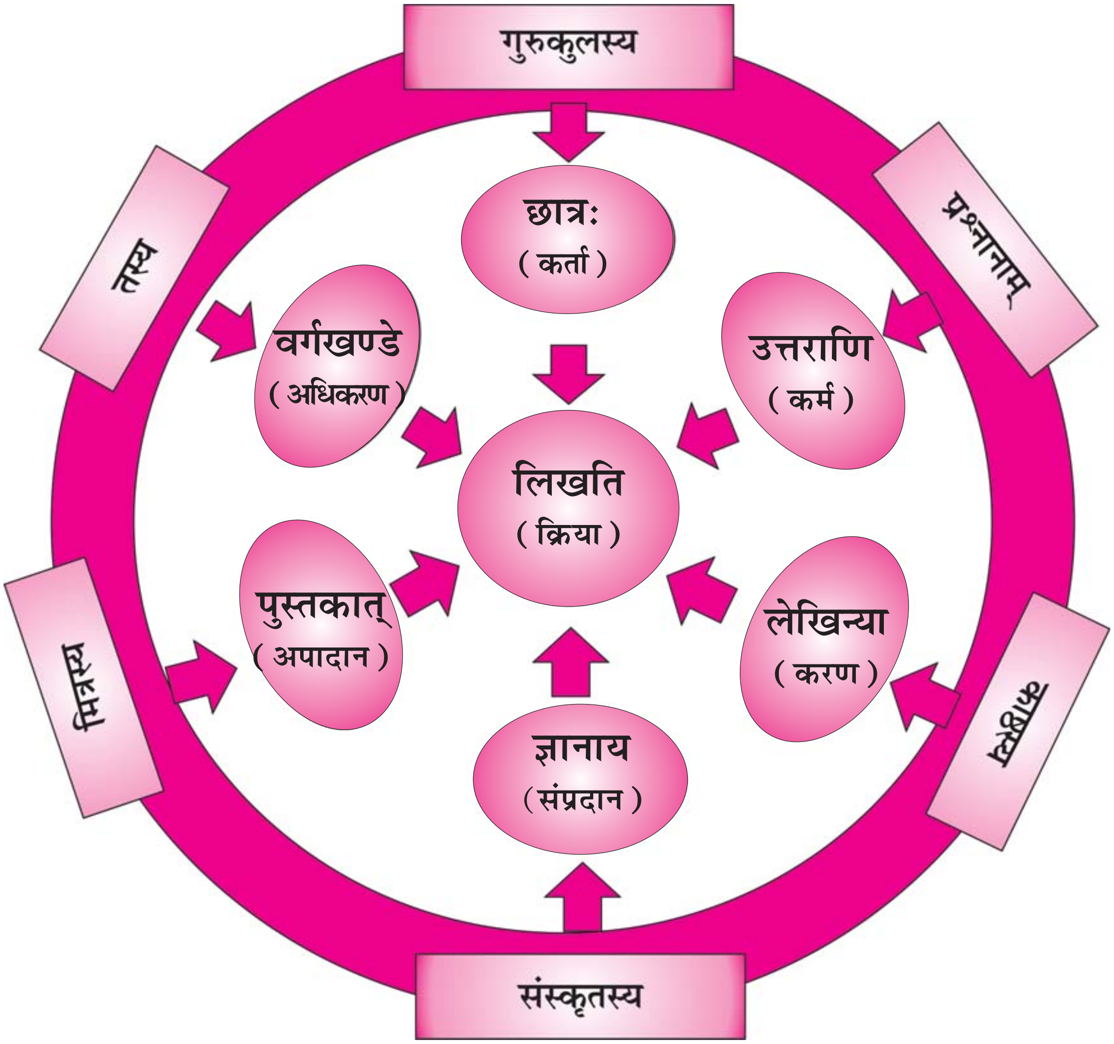

Thus, in Sanskrit language even the simplest sentence can be constructed like this. If we write all above mentioned words in correct order, the sentence will be like this : गुरुकुलस्य छात्रः काष्ठस्य लेखिन्या संस्कृतस्य ज्ञानाय मित्रस्य पुस्तकात् तस्य वर्गखण्डे प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखति । (The student of Gurukula writes with a wooden pen answers of questions from his friend's book for getting knowledge of Sanskrit in his class.) In this sentence, six कारकs, each with its relative noun are used.

Apart from this, Sambodhana is also used in a sentence for e. g. : हे गुरो ! गुरुकुलस्य छात्रः .... उत्तराणि लिखति । (The word which is used to address some one is called संबोधन पद) The forms of संबोधन विभक्ति are similar to that of nominative (प्रथमा) case, except nominative singular.

Here, you can see that in above sentence, some extra ending sounds are used with original noun to identify Karaka like कर्ता etc. (As it is used in Gujarati, similarly in Sanskrit, too.) For e. g. छात्रः (छात्र + :) उत्तराणि (उत्तर + आणि) etc. These additional sound endings are known as cases. The suffixes of case show the meaning of different कारक (In English, to explain the meaning of each Karaka, suffix of cases is used. The chart given below helps. This will also help to understand the Karakas and case meaning in Sanskrit language.

Cases, Karakas and Suffixes used for them in English Language

Cases	Karak	Suffixes used in English
Nominative	कर्ता	-
Accusative	कर्म	to
Instrumental	करण	by, with
Dative	संप्रदान	for
Ablative	अपादान	from
Genetive	संबंध	of
Locative	अधिकरण	in, into, on, above, among
Sambodhana	संबोधन	O ! Oh !

One word/noun can be used as different Karakas with reference to single verb or different verbs. A noun can be used as कर्ता (subject) at one place, कर्म (object) in another place relating in the context of one verb or many verbs. Read following sentences :

(1) पुस्तकम् अस्ति ।
(2) छात्रः पुस्तकम् पठति ।
(3) पुस्तकेन ज्ञानं भवति ।
(4) पुस्तकाय स्थानम् अस्ति ।
(5) पुस्तकात् श्लोकम् लिखति ।
(6) पुस्तकस्य नाम रामायणम् अस्ति ।
(7) पुस्तके अष्टौ अध्यायाः सन्ति ।

In above sentences, noun पुस्तक is used in different forms : below mentioned declension (रूपावली) of noun is practised in Sanskrit to remember different forms of noun.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा विभक्तिः	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया विभक्तिः	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया विभक्तिः	देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
चतुर्थी विभक्तिः	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	देवस्य	देवयोः	देवानाम्
सप्तमी विभक्तिः	देवे	देवयोः	देवेषु

Thus, every noun has 7 cases and 3 numbers so there are 21 forms altogether.

But now read these sentences :

(1) बालिका हस्तेन श्लोकं लिखति ।

(2) पाचकः अग्निना ओदनं पचति ।

(3) देवगणः मेधया मेधाविनं करोति ।

In all the sentences given above कर्ताकारक is in प्रथमा, कर्मकारक is in द्वितीया and करणकारक is in तृतीया (i.e., subject is in nominative, object in accusative and means is in instrumental case). In all these sentences, Karaka and cases are same, yet some change is seen in noun forms. The words बालिका, पाचकः and देवगणः all these are in nominative (प्रथमा) singular. Yet विसर्ग (:) is not used with noun बालिका whereas it is used with पाचक and देवगण. Similarly हस्तेन, अग्निना and मेधया are instrumental singular forms but sound एन, ना and या are used with हस्त, अग्नि and मेधा respectively. In fact these sounds are suffixes of cases. Which noun takes which प्रत्यय (suffix) should also be studied. For this kind of studies, certain things are to be kept in mind.

(1) Every noun is recognized by its ending sound. For e. g., वेद (व् ए द् अ). This noun ends in sound अ so it is अकारान्त, noun, अग्नि ends in इ so it is इकारान्त and noun गुरु ends in उ sound so it is known as उकारान्त. Thus, all nouns should be recognized by their ending sound.

(2) After recognizing nouns, we have to find out whether that noun belongs to masculine, feminine or neuter gender. As noun Agni is इकारान्त and having masculine gender, noun अग्नि will be recognized as इकारान्त masculine.

After identifying ending sound and gender of a noun, it becomes easy to find out suffixes of all seven cases added to a noun. The declension of noun given here has been practised in Sanskrit to remember forms of cases easily. On the basis of declension, what would be the form of a noun in different cases can be easily remembered. Look at the table :

In this curriculam, you have to learn the forms of अकारान्त, इकारान्त, उकारान्त masculine आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त feminine and अकारान्त neuter nouns. Hence declension of such nouns only is given here.

(1) जन - (अकारान्त-पुल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथम विभक्ति Nominative case	जनः a man	जनौ two men	जनाः (many) men
द्वितीया विभक्ति Accusative case	जनम् to a man	जनौ to two men	जनान् to many men
तृतीया विभक्ति Instrumental case	जनेन by a man	जनाभ्याम् by two men	जनैः by many men
चतुर्थी विभक्ति Dative case	जनाय for a man	जनाभ्याम् for two men	जनेभ्यः for many men
पञ्चमी विभक्ति Ablative case	जनात् from a men	जनाभ्याम् from two men	जनेभ्यः from many men
षष्ठी विभक्ति Genetive case	जनस्य of a man	जनयोः of two men	जनानाम् of many men
सप्तमी विभक्ति Locative case	जने in a man	जनयोः in two men	जनेषु in many men
संबोधन विभक्ति Vocative case	हे जन O man !	हे जनौ O two men !	हे जनाः O many men !

(2) मुनि - (इकारान्त-पुल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुनयोः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुनयोः	मुनिषु
संबोधन	हे मुने	हे मुनी	हे मुनयः

The words निधि treasure, पदाति a pedestrian, हरि Vishnu, नृपति king etc. have similar forms.

(3) भानु - (उकारान्त-पुंल्लिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	भानुः	भानू	भानवः
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्
तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पञ्चमी	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
षष्ठी	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वोः	भानुषु
संबोधन	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

The words साधु saint, पशु animal, वायु wind, बन्धु brother, relative गुरु Guru, etc. have the similar forms. However instrumental of गुरु is गुरुणा and genetive plural is गुरुणाम्.

(4) लता - (आकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
संबोधन	हे लते	हे लते	हे लताः

The words मक्षिका a fly, विक्रिया a change, साधिका one who accomplishes work, मनोदशा mental state, मुद्रिका a ring etc. have the similar forms.

(5) भूमि - (इकारान्त-स्त्रीलिंगशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	भूमिः	भूमी	भूमयः
द्वितीया	भूमिम्	भूमी	भूमीः
तृतीया	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
चतुर्थी	भूम्यै, भूमये	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
पञ्चमी	भूम्याः, भूमेः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
षष्ठी	भूम्याः, भूमेः	भूम्योः	भूमीनाम्
सप्तमी	भूम्याम्, भूमौ	भूम्योः	भूमिषु
संबोधन	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

The words वृष्टि rain, संहति unity, हानि loss etc. have the similar forms.

(6) नदी - (ईकारान्त स्त्रीलिंगशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
संबोधन	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

The words शताब्दी century, अङ्गुली finger etc. have the similar forms.

(7) धेनु – (उकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पञ्चमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
संबोधन	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः

The words तनु body, रज्जु a rope, रेणु dust etc. have the similar forms.

(8) फल – (अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दः)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
संबोधन	हे फल	हे फले	हे फलानि

The words निधान treasure, storage, जनपद city (district), उपनगर town, वित्त money, चित्त mind, व्रण wound, व्यसन calamity, संकट trouble, etc., have the similar forms.

With the help of above given forms we will try to translate a few English sentences into Sanskrit. The number given in the sentences indicates that particular case. We have to translate using that particular case.

(1) A child (boy) (I) milk (II) drinks.

(2) A potter (I) with/by hand (III) does, with machine (III) not (II) works

(3) Of Diwali (IV) on the day (VII) elder brother (I) to younger brother (IV) gift (II) gives

(4) A man (I) with eyes (III) sees and with leg/foot (III) walks.

(5) in/of home (VII) I (I) and my (VI) parents (II) live, stay

(6) of mango (VI) on the tree (VII) mangoes (I) grow.

(7) from the sky (V) water (I) rains and in land (earth) (VII) gets absorbed.

(8) Kalidasa (I) of figure of speech simile (VI) poet (I) is

(9) of Grammar of Panini (VI) rules (I) of language (6) Sutras (II) indicate/show

(10) In sesame (VII) Oil (I) in milk (VII) butter (I) and in universe (VII) God (I) is (there).

Pronoun

In a sentence, sometimes pronoun is used in place of noun. There are many pronouns in Sanskrit language, but we will learn forms of some selected pronouns.

अस्मद् (I)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् (You)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

(The forms of both these pronouns are same in all the three genders. There is no Sambodhana for a pronoun.)

तद् he (mas.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तद् she (fem.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तद् it (neu.)

	Singular	Dual	Plural
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

The forms of यद् (who), एतद् (this), किम् (who or what) are different in all the three genders.

Exercise

1. समुचितेन रूपेण रिक्तस्थानानां पूर्तिः विधेया ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(1)	....	....	देवाः
(2)	शालया	....	....
(3)	....	....	वृक्षेषु
(4)	कवेः	....	....
(5)	....	....	शक्तीनाम्
(6)	जनन्यै	....	....
(7)	....	....	भानून्
(8)	अग्निम्	....	....
(9)	....	हे देव्यौ	....

2. निर्देशानुसारं शब्दरूपाणि चिनुत ।

(1) तृतीया-एकवचनम् ।

(क) ज्ञानेन (ख) ज्ञाने (ग) ज्ञानाभ्याम् (घ) ज्ञानात्

(2) सप्तमी-द्विवचनम् ।

(क) हस्तानाम् (ख) हस्तौ (ग) हस्तयोः (घ) हस्तेन

(3) षष्ठी-द्विवचनम् ।

(क) देव्योः (ख) देव्यौ (ग) देवीभ्याम् (घ) देवीः

(4) प्रथमा-बहुवचनम् ।

(क) भक्ती (ख) नद्याः (ग) शक्तयः (घ) वनैः

(5) द्वितीया-द्विवचनम् ।

(क) भानौ (ख) मुनी (ग) भूमौ (घ) नदी

3. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिः वचनं च लिखत ।

(1) उद्यमेन (2) देवान् (3) संसारे (4) छात्राणाम्

(5) हिमालयात् (6) देशेषु (7) छायायाम् (8) ऋषिभिः

(9) पङ्क्तौ (10) मालया

4. अर्थम् आधृत्य कोष्ठकात् योग्यं शब्दरूपं चिनुत ।

(1) In the universe

(क) विश्वात् (ख) विश्वेन (ग) विश्वे (घ) विश्वम्

(2) By words

(क) उक्तिभ्यः (ख) उक्तिः (ग) उक्त्या (घ) उक्तिभिः

(3) From two farms (fields)

(क) क्षेत्रात् (ख) क्षेत्रेण (ग) क्षेत्राभ्याम् (घ) क्षेत्रस्य

(4) Of states

(क) राज्यस्य (ख) राज्यानाम् (ग) राज्येषु (घ) राज्यैः

(5) Of learning

(क) विद्याम् (ख) विद्यायाः (ग) विद्या (घ) विद्यया

5. कोष्ठकात् समुचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) .... पुस्तकालये पठति । (छात्राः, छात्रौ, छात्रः)

(2) .... क्रीडांगणे खेलतः । (क्रीडकः, क्रीडकाः, क्रीडकौ)

(3) .... गुरुं नमामि । (त्वम्, अहम्, वयम्)

(4) .... दर्शनाय गच्छन्ति । (भक्ताः, भक्तौ, भक्तः)

(5) .... सरस्वतीं वन्दामहे । (आवाम्, वयम्, अहम्)

(6) .... वने अवसन् । (मुनयः, मुनिः, मुनी)

(7) .... राजकुलं सेवन्ते । (पण्डितः, पण्डितौ, पण्डिताः)

(8) .... किं लिखति । (त्वम्, अहम्, सः)

6. कोष्ठकस्य मूल शब्दम् आधृत्य रिक्तस्थानं पूरयत ।

(1) शीतलेन .... सन्तोषः भवति । (जल)

(2) पाण्डवाः .... अवसन् । (विराटनगर)

(3) .... कार्याणि सिद्ध्यन्ति । (उद्यम)

(4) वयं .... सेवकाः स्मः । (राष्ट्र)

(5) शिवस्य .... चन्द्रः विभाति । (मस्तक)

(6) विद्यया .... भवति । (सुख)

(7) .... वचनं पालनीयम् । (ज्येष्ठ)

(8) गुरोः .... व्रजामि । (शरण)

(9) .... हस्ते पद्मानि । (गुरु)

(10) वृक्षाः .... भवन्ति । (भूमि)